

Smid Róbert

A paranoia mint a kizárás anyagisága: a paranoid pszichózis jelentősége Jacques Lacan pszichoanalízisében

Nagyjából konszenzus övezi azt a megállapítást a Lacan-recepcióban, hogy Freud legismertebb francia követőjét már azelőtt érdekelte a paranoia jelensége, mielőtt egyáltalán a pszichoanalízis felé fordult volna. 1932-es doktori disszertációjában Marguerite Pantaine-nek a korban ünnepezt színésznő, Huguette Duflos elleni támadását dolgozta fel, márpedig az „Aimée-eset” néven elhíresült analízis központi szerepben látta a paranoiát. Lacan a paranoiának olyan önbüntető formáját tárja fel Aimée-nél, amelynek fényében a támadás tulajdonképpen oka a saját éniideáljával való leszámolás: a független és nagyvilági nő képének széttúzása, azé, amely folyamatosan kínozta őt énképként, majd kivételként Duflosban találta meg. A külsőlegességgé tett ideál még fenyegetőbben hatott Aimée-re, mivel ahelyett, hogy vágytárgyként tűntette volna fel magát, maga Aimée vált az ideálképből fakadó paranoia célpontjává, illetve ezzel a büntetés tárgyává. Nem egyszerűen irigység vagy (elfojtott) erotikus érzések eredményeztek egy olyan radikális tettet a részéről, mint a színésznő megtámadása, hanem a folyamatos eltolása egy érzésnek, amelynek tárgyát már eleve eltolta.¹ Vagyis Aimée a saját maga ellen irányuló, az elégtelenségéből fakadt elégedetlenségét vetítette ki, ugyanakkor ez a külsőlegességgé tett vágyott-gyűlölt ideálforma elkezdte meghatározni a saját tetteit és a pszichés működését.²

Dolgozatom első részében amellet érvelek, hogy a paranoia Lacannál egyértelműen összekapcsolódik a pszichózissal, ennek jelentőségét pedig abban jelölöm ki, hogy a paranoiás tudás magában foglalja a pszichés apparátus egyik lényeges patológikus működési mechanizmusát, a kizárást. Ehhez Lacan egyik szemináriumalkalmát elemzem, amikor is Jean Hyppolite, kora szellemi életének egyik kiemelkedő Hegel-értelmezője tartott referátumot Freud egyik tanulmányából,

¹ Jacques Lacan: *De la psychose paranoïaque dans ses rapports avec la personnalité*. Paris: Librairie le François, 1932, 282.

² A Lacan által azonosított áthelyeződések a paranoia működésénél aztán a korban felkeltették az avantgárd művészek figyelmét is. A rövid életű *Minotaure* folyóirat, mely Tzarától, Dalítól, Bretontól, Picassótól (neki Lacan analitikusa is volt) és Man Raytól is közölt műveket és esszéket, Lacan egyik első publikációs fórumai közé tartozott. Az utolsó számban jelent meg tőle egy rövidebb esettanulmány az akkori párizsi szellemi életet megrázó Papin-nővérekről, akik brutálisan meggyilkolták munkaadójuk feleségét és lányát. Lacan náluk is, akárcsak Aimée-nél, paranoid pszichózist állapított meg, és a tett szempontjából annak fontosságát hangsúlyozta, hogy azt a nővérek együtt, szimultán módon követték el: Lásd Lacan: *Motifs du crime paranoïaque: le crime des soeurs Papin. Minotaure* 1933/3. 1-4.

Lacan pedig a referátumhoz fűzött kommentárjaival körvonalazta, miként hasznosítja a freudi tanokat a saját elméletében. A második részben a paranoiát leginkább érintő Freud-esettanulmány lacani olvasatát elemzem: Daniel Paul Schreber analízisét. Itt mutatom be azt, Lacan miként applikálja saját értelmezésében a Freudhoz képesti elmozdulást – melyet Hyppolite referátuma kapcsán világossá tett –, és összefoglalom, miért is kap Lacannál központibb szerepet a paranoiás pszichózis működés módja, mint a pszichoanalízis atyjánál. A harmadik részben pedig kitekintek arra, hogy Lacan e megfontolását a paranoiáról mint a diskurzus anyagiságáról Friedrich Kittler miként alkalmazta egy irodalmi episzteméváltás kijelölésekor az 1900-as évek lejegyzőrendszerének meghatározásához. Vagyis azon állítását járom körül, mely szerint az egész modern irodalom a paranoia materializációjával kezdődött.

I.

Freud klinikai praxisában van egy furcsa ellentmondás, amelyet Lacan nem mulasztott el kihasználni. Miközben javarészt hisztériás neurózisokkal foglalkozott, addig valamennyi esettanulmánya, melyek ténylegesen hozzájárultak a pszichoanalízis elméleti előrehaladásához (pl. az elfojtás időbelisége vagy a fantáziaképződés dinamikája terén) egyértelműen az általa pszichotikusnak titulált eseteket érintette (Schreber, a Farkasember, a Patkányember). Továbbá, bár Freud ez utóbbi eseteknél bár kizárólag paranoiára hivatkozik, és mellőzi az egész életművében a skizofrénia kifejezést, helyette a parafréniát használva,³ klinikai recepciójában mégis jóval meghatározóbbá vált a skizofrénia diagnosztizálása. Ezért is gyakori vád Freuddal szemben, hogy nem megfelelő terminológiát alkalmazott; bizonyos valóban skizofrén eseteket nem volt hajlandó skizofrénként azonosítani, holott ez a jelző az ő iskolájából jött: Eugen Bleuler, aki bevezette ezt a terminust, intenzíven levelezett Freuddal, sőt még önanalízisét is Freud felügyelete alatt végezte. Lacannak azonban van egy hipotézise Freud szóhasználatát illetően, tudniillik hogy azért részesítette előnyben a parafrénia kifejezést a skizofréniaival szemben, mert ezzel is meg akarta különböztetni eljárását a hagyományos, kísérletező és leíró pszichológiától, ugyanakkor a „hard science” alternatívát választotta Bleuler interpretatív pszichológiájával szemben is;⁴ jó szokásához híven nem volt szinkronban korával.⁵ Tehát vagy lemaradt, nem figyelve arra, hogy az ő háza táján is mennyire elterjedt a skizofrénia terminus,⁶ vagy már eleve

³ A terminus a hebefrénia konceptualizálásából fakad, ahogyan azt Hecker és Kahlbaum leírták; szimptomái közé tartoznak a hangulatváltozások, a bizarr és gyerekes viselkedés, valamint egy általános mentális visszafejlődés (vö. Abdullah Kraam – Paula Phillips: Hebephrenia: A Conceptual History. *History of Psychiatry*, 2012/4. 389 sk.). Később Emil Kraepelin ezt a dementia praecox egyik altípusaként klasszifikálta (Uo, 399.), és elhatárolta az olyan esetektől, amelyek nem jártak mentális regresszióval egyáltalán, de attól még torzulást okoztak a páciens személyiségében. Következésképpen Kraepelin úgy pozicionálta a szimptomák így kapott vegyes típusait, mint amelyek paranoia és skizofrénia között helyezkednek el, a betegségnek a paraphrénia nevet adva. Lásd Ian Dowbiggin: Delusional Diagnosis? The History of Paranoia as a Disease Concept in the Modern Era. *History of Psychiatry*, 2000/1. 45.

⁴ Uo. 48.

⁵ Jacques Lacan: *Les psychoses*. Paris: Seuil, 1981, 12 sk.

⁶ Még Ferenczi is felhívta Freud figyelmét arra, hogy a Schreber-tanulmány második verziójában inkonzisztensen használja a paraphrénia és a dementia praecox szavakat egymás szinonimáiként.

egy olyan köztes teret kívánt kialakítani a retorikájával, amelyben jobban tudott manőverezni spekulatív megközelítésével:⁷ saját rigid neurózis–pszichózis felosztása ellenére utat akart engedni az utóbbi teoretikus potenciáljának.

Lacan ebből a teoretikus potenciálból leginkább a pszichotikus időtapasztalatára koncentrálna profitált. Megjegyzi, hogy a pszichózisban lehetséges egy olyan szerkezeti elemet azonosítani, amely valós apának nevezhető. Ez Freud elgondolásában maga a lehetetlenség bevezetése,⁸ a hozzáférhetetlenség szemben a szimbolikus apafigurák kényelmes elrendezésével, amelynek logikájához az analízis során hozzá lehet férni. Freud *Verwerfung*jának itteni újrafelfedezése Lacan által a paranoiás pszichózishoz kapcsolható, bár számos eltérő használata van a kizárás szónak Freudnál. Az *A farkasemberben* kerül elő először a kifejezés, ahol együtt jár a tagadással (*Verneinung*) és az elfojtással (*Verdrängung*). Lacan ezeket az aktusokat később egy hármassá szervezi, és a torzítás (*Entstellung*) mozzanataival azonosítja.⁹ A pszichózis karakterisztikus aktusa, a kizárás differentia specificája Lacan szerint abban áll a két másik torzító mozzanattal szemben, hogy a Szimbolikuson kívülre mutat. Így pedig nem valamifajta feldolgozhatatlan, a tudattal (még) nem kompatibilis elem elutasításában nyilvánul meg, vagyis valami jelenlétéről tudomást nem vételként, hanem olyan kívülre helyezése a dolognak, ami azt nem elvesztetté teszi, hanem úgy tartja, mintha soha nem is létezett volna.¹⁰

Ez a kizárás kapta a főszerepet egy 1954-es szemináriumalkalmon, amikor Jean Hyppolite Freud *Die Verneinung* című szövegéből referált. Ezt az alkalmat annyiban szimptomatikusnak tekinthetjük, hogy nem elsősorban Lacan I. és II. szemináriumait kötötte össze, hanem az azokat megelőző, néhány alkalmas, Freudnak *A patkányember* és *A farkasember* esettanulmányait tárgyaló „pszemináriumaira” nyújtott reflexiót, továbbá Lacan számára előirányozta a III. szeminárium témáját is: a pszichózist. A tanulmány alapján Hyppolite először is azt feltételezi, ahhoz, hogy az elfojtás dinamikáját Freud az analízis alatt ne iktassa ki, axiomatizálnia kell, hogy amit a szubjektum mond, az pontosan nem ő maga. Másodszor ennek (tudniillik, hogy amit mond, az nem ő) a tudatosítása nem rekeszti be az elfojtás folyamatát, hiszen ebben az esetben a kezelt csak tagadni kezd.¹¹ E tagadás eredetként Hyppolite Erősztt nevezi meg, valami ösztönöst, ami több mint pusztításvágy, inkább a lét igenlése. Ez nem más, mint egy ítélet, amelynek kérdése valóban foglalkoztatta Freudot már az *Entwurfban* is,¹² és ami feltételezi belső és külső szétválasztását, az elidegenedést az

⁷ Vö. ehhez Freud analógiáját a paraphrénias hipochondria jellemzői és a neurotikus szorongása között: Sigmund Freud: Zur Einführung des Narzißmus. In: *Gesammelte Werke*, Bd. 10. London: Imago, 1946, 139.

⁸ Jacques Lacan: *L'envers de la psychanalyse*. Paris: Seuil, 1991, 143. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a valós apa mint koncepció már jóval korábban felbukkan Lacannál, az *Encyclopédie Française* számára írt 1938-as „Les complexes familiaux dans la formation de l'individu” című cikkében. Erre támaszkodva a IV. szemináriumban (*La relation d'objet* – Melanie Klein tárgykapcsolat-elméletének revíziójából kiindulva) újra előveszi a valós, a szimbolikus és az imaginárius apa hármasszerkezetét.

⁹ Jacques Lacan: Le séminaire sur «La Lettre volée». In: Uő: *Écrits*. Paris: Seuil, 1966, 11.

¹⁰ Jacques Lacan: Variantes de la cure-type. Uo., 323. És a külsővé transzponálás kulcsmozzanatának azonosításához nagyban hozzájárult Lacan számára az Aimée-eset.

¹¹ Jean Hyppolite: Commentaire parle sur la Verneinung de Freud. In: J. Lacan: *Écrits*. Paris: Seuil, 1966, Appendice I., 882.

¹² Vö. Sigmund Freud: Project for a Scientific Psychology. In: Uő: *The Origins of Psycho-Analysis: Letters to Wilhelm Fliess, Drafts and Notes 1887–1902*. Szerk. Marie Bonaparte, Anna Freud, Ernst Kris. New York: Basic Books, 1950, 392 sk.

organizmus inerciájától annak a külvilággal alkotott interakciójáig tartó skálán. Legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy az ítélet szükségszerűségének felmerülését Freud a szubjektum által reprodukált reprezentáció és a kezdeti percepció eltérésében jelöli ki.¹³ A szubjektum saját maga által kialakított reprezentációjának elfogadását viszont eleve egy negáció negációjaként nevezi meg Hyppolite, a külső élmény elutasításának felülbírálásaként, ami magát az affirmációt alkotja; ennek derivatív formája lesz az analízisben a tagadás. Ez a kettősen negatív eredet eredményezi szerinte, hogy Freudnál Érosz mellé odakerül Thanatosz mint a pusztítás (negáció) összefoglaló alakja (affirmációja).¹⁴ Hyppolite ezt a dinamizmust abból bontja ki, hogy Freud szerint az ítélet performatív erejéhez szükséges a negáció szimbólumának megalkotása: terapeutikusan szabadságot biztosít az elfojtástól, miközben ezt ugyanúgy az örömelv egyik kényszertípusú megnyilvánulásának tartja. Valami, ami nem az emlékezetben munkálkodik, mint az elfojtás, hanem a valóságot strukturálja; egy mezsgye, ahol az elfojtott tartalom feléleszthető, és felfüggesztve fenntartható.¹⁵ De ott van benne a pusztítás is, ezért jut Hyppolite nem meglepő módon a megszüntetve megőrzés (*Aufhebung*) hegeli aktusához a negáció konkrét működésében, vagyis arra, hogy a tudattalan elismerése az én részéről mindig negatív módon történik; nem a tudattalanban van a *nem* által véghezvitt tagadás, hanem a tudattalan artikuláció tartalmának elismerése mindig az én tagadásában történhet meg.¹⁶

Hogy Lacannak ez a korrekt és megvilágító olvasat nem nyerte el a tetszését, arra abból lehet következtetni, hogy válaszában két olyan tényezőt emel ki, amelyekre viszont Hyppolite nem sok szót vesztegetett: a szimbólum és a mítosz lehetséges koncepcióit. Megdicsérte hallgatóját, hogy a negáció szimbólumának körülményeit mitikusnak nevezte, illetve hogy a reprezentációhoz ennek révén nem rendelt semmiféle tárgyat. Ez utóbbit azonban már ellene is fordítja, amikor megjegyzi, hogy az affektivitásnak semmi köze nincs a megélt tapasztalathoz vagy valamifajta élményhez.¹⁷ Az affektivitás Freudnál a preszókratikusokra való sűrű hivatkozással gyakorlatilag egy primordiális szimbólum alapjait adja. Ezért leginkább ott mutatkozna meg a tudattalan, ahol az üres helyek elrendezése kiviteleződik,¹⁸ így pedig Szimbolikus és Valós körbekapcsolása hozzáférhetővé válik. Ehhez kell az a struktúra, amelyik nem merül ki annyiban, hogy „az vagyok, amire azt mondom, nem vagyok”, tehát a negáció nem elégséges; kell a kizárás. A mitikusnak szánt műveletek – mint amilyen a kasztráció, az Apa Nevei vagy az incesztus tabu Lacan értelmezésében – valójában mind egy primordiális szimbólumra támaszkodnak: „ennek mediációja – egy olyan formában, amely visszafordul magára – az által történik meg, ami kizáródik a szimbolizáció első időpillanatában.”¹⁹ Ez a *Verwerfung* – melyet az *A farkasember* esettanulmányra támaszkodva Lacan a paranoiás

¹³ Hyppolite, i. m., 884.

¹⁴ Uo., 885.

¹⁵ Uo., 886.

¹⁶ Uo., 887.

¹⁷ Jacques Lacan: Réponse au commentaire de Jean Hyppolite sur la « Verneinung » de Freud. In: J. Lacan J., *Écrits*. Paris: Seuil, 1966, 383.

¹⁸ Jacques Lacan: Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse. Uo., 261.

¹⁹ Jacques Lacan: Réponse au commentaire de Jean Hyppolite sur la « Verneinung » de Freud, 383.

pszichózishoz rendel – a legautentikusabb hozzáférést biztosítja temporálisan a szubjektum szimbolikus eredőjéhez, miközben épp a szimbolizáció lerobbanásával idéződik elő a pszichózis. Ellentétben Hyppolite hozzászólásával, ez nem a negáció negációja, a kizárás nem egyezik meg az afirmáció struktúrájának inverzével. Ezért furcsa, hogy Hyppolite a negációnak csak a terapeutikus érvényesülését említette, a szimbolikus felett szemet hunyt, holott a negativitás differenciaalkotásának afirmációja, a negatívból születő pozitivitás szemiotikai alapelv – bár filozófus volt, azért elég sok időt töltött Lacan szemináriumain az '50-es években, hogy erre felfigyeljen. A *Verwerfung* ugyanakkor nem valami elfojtottnak a visszatérése, hanem pontosan a Szimbolikus Valósba nyúló rekurzivitása.

Tehát a paranoiás pszichózisban az elmaradó jelviszony az artikuláció ellen dolgozik, lényegében csak a szimbolikus összjátékot érintve, szintaxist nyújtva mindenfajta referencia nélkül. Ez végső soron oda vezet, hogy az első jelölő, az ősjelölő (fallikus funkció), melynek a teljes jelölési relációt magában kellene foglalnia, hogy rajta keresztül a jelölésekből további jelöléseket lehessen kibontani, egyszerűen hiányzik. Ez a hiány a jelölő esetében a másik jelölőé, a Másik jelölő és jelölhető hiányáé. A jelölő úgy működik, mint Freud egyik viccében a barátját kérdőre vonó ember gondolatsora: „Miért mondod nekem, hogy Krakóba mész, hogy azt higgyem, Varsóba mész, miközben tényleg Krakóba mész?” A kizárás miatt a paranoiás pszichózisban ez a kétfajta dinamika, az egyértelmű hozzárendelés és a jelölő fordulásai (az átverésből az igazságba, a negációból az afirmációba) egymásra montírozódnak. A kizárás lacani értelmezése kísérteties hasonlóságot mutat azzal, amit Derrida azonosított Freudnál a törvény kapcsán: „Esemény esemény nélkül, tiszta esemény, ahol semmi nem történik; az esemény eseményisége, ami egyszerre megköveteli és semmíti a fikcionális viszonyát. Semmi új nem történik, és mégis ez a semmi új hozza létre a törvényt [...]”²⁰ Az ősjelenet így válik technikai szükségszerűséggé a paranoiás pszichózisban, visszamenőlegesen megkonstruálva valamit, ami kizáródott még az előtt, hogy bármifajta hiány–jelenlét-oppozíciót fel lehetne állítani, hiszen az az eredeti jelölő hiányzik ehhez, amellyel bármit is szembe lehetne állítani.

II.

Bár Lacan a '30-as években az énképekkel hozta összefüggésbe a paranoiát, mindig hangsúlyozta, hogy annak nem a vizuális aspektusa a lényeges számára, hanem a fentebb tárgyalt átstrukturálódások, eltolások, kizárások: a hiány még az előtt, hogy bármifajta jelölés érvényben lenne. Ennélfogva a pszichózis elsősorban nem az általában az Imagináriushoz kapcsolt hallucinációkban mutatja meg magát, hanem azt éppenséggel az Imaginárius hiánya váltja ki; a Szimbolikus túl közel kerül a Valóshoz. Más szóval, míg a pszichózisban, úgy tűnik, minden bennefoglalt a betűben, addig utóbbi jelölésben betöltött közvetítői funkciójának kiteljesítése mégis elmarad.

²⁰ Jacques Derrida: Before the Law. In: *Uő: Acts of Literature*. London: Routledge, 1992, 199.

Daniel Paul Schreber – Freud egyik legismertebb, ámde közvetett (a naplóján és nem a személyén alapuló) esettanulmányának alanya – azzal, ahogyan Isten üzeneteit befogta, lényegében telefonközpontosként viselkedett. Ez nem egyszerűen abból állt, hogy felidézte a kezdeti telefonközpontokban dolgozók azon skizoid állapotát, hogy nem beszélhettek a saját nevükben,²¹ mivel az artikulációnak egy harmadik személyhez kötése egy másikra történő deixissel mindössze diszkurzív kérdés. Lacan ennél materiálisabb dologként gondolja el a diskurzus deperszonalizációját, vagyis amikor a konkrét diskurzus nem verbális, viszont szimbólumok interakciójaként felírható folyamatai révén imperszonális struktúrákra mutat rá.²² Ennek eminens példáját szolgáltatják a telefonvonalak – amelyeknek Schreber paranoiájában megfeleltethetők az idegei Lacan szerint –, hiszen azoknál a nyelv az információ természete felé történő elmozdulásában a redundanciát ismétlésre cseréli. Míg a jelölés mindig csak olyan nyelvet képes előállítani, amely véget nem érő terefereként artikulálódik a telefonkagylóba,²³ addig maguk a telefonvonalak az ökonómiai standardizációnak megfelelően működnek; a lényeges az, hogy a lehető legnagyobb számú kommunikációs aktust lehessen egyetlen vonalon (a csatornán) keresztül továbbítani. Éppen ezért Lacan szerint bármely paranoiás, aki azt állítja, hogy a hangok mondanak is valamit, hazudik, mert nem a tereferével szembesülnek a pszichózisukban, hanem a csatorna nonszensz materialitásával.²⁴ Wolfgang Hagen ezt alaposan körüljárja, amikor Schreber jelentőségét épp e lacani nézőpontból vizsgálja:

„Hogy megmagyarázzuk Freudnak (mint Schreber alapos olvasójának) központi fogalmát, azt lehetne mondani: Schreber megmutatja, hogy a tudattalannak van egy nyelvi struktúrája, vagy inkább, a tudattalan egy nyelv, melyet a tudattalan beszél. Pontosan a nyelv kisüléseiben [történik ez meg – S. R.], amelyek Schreber betegségében beállnak, Lacan követően pedig ez a pszichózis definiáló eleme – nincs pszichotikus valamifajta zavart, gyakorta neurotikus beszéd nélkül: ebben a zavaros nyelvvilágban és a schreberi kísérletben világossá válik ennek a zavarának a rendszere, megtapasztalunk valamit a tudattalan hatalmáról és mechanizmusairól a beszédben. Az Es, a tudattalan már beszédre készlet, mielőtt tudnánk arról, hogy miről is beszélünk, mint ahogy Schreber idegei Schrebert szóra bírják, anélkül, hogy ő ezt akarná; a vágy és az izgalom felülkerekednek rajta. A zavar Schrebernél mintha csak annyi lenne, hogy kénytelen volt egy olyan diskurzuson keresztül ismét megnyilatkozni, amely a beszédét a beszédről zavarttá és irányt vesztetté teszi.

Schreber számára a beszéd függetlenedik, a Másikká válik a Valóságban, ez pedig megbetegíti, mivel felszámolja, paranoiássá teszi, nem hagyja aludni, fájdalmat okoz neki. Ez ismét bizonyítja, hogy a tudattalan beszéde elkerülhetetlenül aktivizálódik, ráadásul ugyanabban a kényszerítő erőben, amelyet Schreber [lejegyző]rendszere fejt

²¹ L. Bernhard Siegert: Switchboards and Sex: The Nut(t) Case. In: Timothy Lenoir (szerk.): *Inscribing Science: Scientific Texts and the Materiality of Communication*. Stanford: Stanford UP, 1998, 85.

²² Lacan: *Les psychoses*, 305.

²³ Lacan: *Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse*, 299.

²⁴ Vagy ahogyan ezt Pias megfogalmazta: „Draper átváltotta az emberi beszéd jelentéktelen áradatát az irányítóközpont számára intelligibilis, diszkrét jelekre. Emellett közömbös volt, hogy ez a vezérlési információ vajon egy trombitából, egy hangszalagból, egy házi orgonából vagy egy jól képzett [énekes] szájpaddás[á]ról [geübten Gaumen] eredt-e.” Claus Pias: *A hekker*. Tiszatáj online, <http://tiszatajonline.hu/?p=76637> (2020. 03. 23.)

ki Schreberre. A nyelvről szóló diskurzusban, amellyel rendelkezünk, a beszéd az egyetlen Valós – így Lacan –, amivel bírunk és cselekszünk, akár tetszik, akár nem. Még a normális beszédünk is a másik beszéde, kis *m* betűvel írva, amennyiben minden beszéd a tudattalan által ütemezett. Ami egyszerűen azt jelenti, hogy nem mi beszélünk, hanem a beszéd maga beszél (ki) minket.”²⁵

Ennek tudatában csodálkozhatunk-e azon, hogy Lacan több ízben is – vélhetőleg Lévi-Strauss *Le Crut et le Cuit* könyvét követve – nyersnek nevezi Schreber kódját?²⁶ Ez a nyerskód szemben áll a kommunikációval annyiban, hogy az általa felépített üzenet éppen a Szimbolikus (nem kódszerű) alapjait mutatja fel.²⁷ Lacan ezért hangsúlyozhatja meglepéssel, hogy Schrebert nem befolyásolta az a filozófusi blabla, amely az örületből mindig a percepció kérdéskörére asszociál – kivételként ez alól Maurice Merleau-Pontyt nevezi meg –, így memoárja hitelesen adja vissza a pszichotikus struktúrát a szemiózis kapcsolótáblájaként. Amíg Schreber hangjai egy „alapvető nyelv” (idegnyelv)²⁸ kódjaiként szolgáltak számára, azok üzenete lényegében a kóddal esik egybe, mivel utóbbi az előbbire vonatkozik.²⁹ Vagyis amikor egy üzenet kizárólag arra a kódra referál, amelyik lehetővé tette, illetve amikor a cirkulációban felfüggesztett üzenetek a kódnak arra a pontjára vonatkoztatottnak, amelynél a küldésükhöz szükséges, ámde hibás algoritmus nyilvánvalóvá válik, akkor a paranoia hüposztázisának vagyunk tanúi.³⁰ De amikor az üzenet azért vonatkozik a kódra, hogy egy újat hozzon létre, akkor azzal a szemiózis új csatornáját nyitja meg.³¹ Mindazonáltal, bár a pszichotikus birtokában van a tényezőnek, mellyel kodifikálhat,³² nem véletlen, hogy Lacan ezt mindig megtörtnek, roncsoltnak állította be – éppen a láncszakadásnál, a jelölés lyukaiban születnek a parancssorok Schreber esetében; ez a torzítás, amely egy eredeti kizárás miatt konstans állapot.

Az idegeivel Isten hangját befogó, és új világrendről – ezzel együtt a világ pusztulásáról – értesülő³³ német bíró egyben a médiumok által átejtett ember prototípusaként is megmutatkozik. Saját testével folyamatosan kódolja a zajokat,³⁴ manifestálva a különböző, őt ért affektusokat. Schreber ehhez már előzetesen megképezte a csatornát, kiépítette a telefonvonalat, az általa hallott hangok pedig nem utasították őt semmire, tehát klasszikus értelemben vett performanciájuk nincs³⁵ – saját telefonközpontos munkája ezért is több mint diszkurzív kérdés: (telefon)operátorként az operatív csatornával foglalkozik. Amikor (a nővé alakulás kényszerképzetével küzdő) Schreber telefonáláshoz hasonlítja a hangok befogadását,³⁶ és megkezdi

²⁵ Wolfgang Hagen: *Das Radio: Zur Geschichte und Theorie des Hörfunks – Deutschland/USA*. München: Fink, 2005, 134.

²⁶ Jacques Lacan: *Les formations de l'inconscient*. Paris: Seuil, 1998, 203 sk., illetve 154.

²⁷ Jacques Lacan: *Le moi dans la théorie de Freud et dans la technique de la psychanalyse*. Paris: Seuil, 1978, 321.

²⁸ Lacan: *Les formations de l'inconscient*, 204.

²⁹ Vö. Friedrich Kittler, *Discourse Networks 1800/1900*, Stanford UP, Stanford (CA), 1990, 287.

³⁰ Uo.

³¹ Lacan: *Les formations de l'inconscient*, 204.

³² Lacan: *Subversion du su jet et dialectique du désir*. In: Uó: *Écrits*, 807.

³³ Daniel Paul Schreber: *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken*. Leipzig: Oswald Wuße, 1908, 59.

³⁴ Uo., 188.

³⁵ Ivan Leudar – Philip Thomas: *Voices of Reason, Voices of Insanity: Studies of Verbal Hallucinations*. London – Philadelphia: Routledge, 2005, 56.

³⁶ Schreber, i. m., 277.

lejegyzésüket – a női telefonközpontosokhoz hasonlóan – paranoiának technomediális aspektusa kerül előtérbe: az, ahogy a hangot rezgésekké alakítva a vezetékeken keresztül juttatja el a jeleket a központba,³⁷ ahonnan az a hívotthoz kerül, újra hanggá alakulva. Schreber azonban képtelen saját helyzetére rálátni; nem ő van a vonal másik végén, sokkal inkább ő végzi a továbbítást, az alakítást – nem generál jeleket, csak az anyagságukkal szembeül, kivetít és közvetít. Ugyanakkor meg van győződve arról, hogy a feladó és a vevő közötti egyén nem hallja a beszélgetést,³⁸ s ennyiben igaza is van: paranoiájában ő maga tényleg nem a beszélgetést hallja, hanem a zajt, saját átalakító működésében a szimbólumok morajlását, a rezgést, melyet egy újabb átírással értelmes szavakba önt memoárjában. Az én pozíciójából a Másikéba, tehát a cirkulációt moduláló pozícióba transzponálja magát technológiailag, egy imaginárius én–másik (ego–alterego) reláció fenntartása helyett. Pontosan úgy, ahogy tette ezt Aimée a paranoiájában, amikor kivetülése a saját magában jelenlévő hiányra világított rá: a paranoiás tudás ezért a kizárás lelepleződése.

Schreber diskurzusából az is nyilvánvaló, hogy a leíró személye is elbizonytalanodik az esetében, ugyanis a kijelentései, az emberi kapcsolatai, a tárgyak körülötte csak úgy „leíródnak”, olyan emberi formát kapott lények által, akik mindenfajta intelligencia híján engednek az isteni sugaraknak. Ezek a sugarak irányítják a kezeiket a rögzítés során, hogy utána újabb sugarak olvassák el a papírra vetett feljegyzéseket.³⁹ Ez a merőben új patológikus tapasztalat, amely abszolút materiális-technológiai aspektusokban mutatkozik meg, Kittler szerint csupán illuzórikusan tart fenn kapcsolatot a szellem világával, ugyanis a rögzítést már az ingerek mechanisztikus működésmódja produkálja; a külső fizikai hatások okozta szöveggenerálás valójában a szellemi szféra mindenfajta heterogenitását felfüggeszti.⁴⁰ Schreber automatizmusa ugyanakkor nem a praktikus cselekvésekben nyilvánul meg, hanem a beszédben, hiszen amikor „csodálatos módon” kipirult az arca, nem azzal orvosolta, hogy hideg vízzel megmosta, hanem azt a kívánságot artikulálta, hogy a forróság tűnjön el.⁴¹ Amikor pedig a madarak beszédéről értekeznek, pontosabban a hangokat a madarak artikulálják a számára, megjegyzi, hogy azok nem képesek a szavak jelentésével mit kezdeni, azonban a homonímiák és paronomáziák iránt igen fogékonyak; mechanikus csipogásuk abban a pillanatban felfüggesztődik, amikor az övékhöz hasonló hangzású morfémákat hallanak.⁴² Merthogy a paranoiás pszichózisban mindig a csatorna teljesítményével szembeülnünk, és megmártóznunk a jelölés anyagi (rezgés)hullámaiban, mint azt Schreber példája bizonyítja. Paradox módon éppen a szimbólumok elemeire szedésével, vagyis a paranoiás a szimbólumalkotás feltételeibe zárkozva fordul el a valósággal történő interakciótól, így a szimbólumok már nem magukon kívül létesítenek kapcsolatot, inkább magukon kívülre kerülnek (a Valós alapjukra):⁴³ a paranoiás tudás nem más, mint a rádöbbenés

³⁷ Vö. Bernhard Siegert: Gehörgänge ins Jenseits: Zur Geschichte der Einrichtung telephonischer Kommunikation in der Psychoanalyse. *Fragmente*, 1991, 35(6): 68.

³⁸ Schreber, i. m., 277.

³⁹ Uo., 123.

⁴⁰ Kittler, i. m., 298.

⁴¹ Schreber, i. m., 213.

⁴² Uo., 192.

⁴³ Antoine Mooij: Psychose als Störung der Symbolisierungsfunktion. In: Peter Widmer, Michael Schmid (szerk.): *Psychosen: Eine Herausforderung für die Psychoanalyse*. Bielefeld: transcript, 2007, 20.

arra, hogy a külsőlegesség valójában egy eredendő belső hiány, a kizárt első jelölőé. Lacan számára pedig a paranoia jelentősége nem más, mint hogy utal ennek a hiánynak az anyagiságára, a jelölés dinamikája helyett – hiszen az meg sem indulhatott ősjelölő híján – a csatornára, amely minden jelölés közvetítő feltétele.

III.

Kittler a lejegyzőrendszer-elméletében jelentős mértékben épít a lacani belátásokra, amikor a modernségben az irodalom diskurzusát az örületével azonosítja. E szemlélet szerint az irodalom mint írásos praxis csupán változója a mediális környezetnek – mint ahogy Schreber esetében a paranoiájának technikai alapja a telefon volt –, és nem olyan jelenség, mely bármikor is univerzalitásra tarthatna számot; egy adott (tudásprodukciós) diskurzust lehet irodalmiként azonosítani. A legelső irányzat pedig, amely Kittler szerint ilyen technológiai változóként volt képes tekinteni az irodalomra a pszichoanalízis volt, amely felismerte, hogy Schrebernél egy idő után már az általa papírra vetett szavak készítetik beszédre a madarakat, nem ő értelmezi a madárhangokat, ezzel a jelentés nélküli üres önreferencialitás dinamikusa valósul meg; maga az irodalom az örület szimulakrumává válik.⁴⁴ Schreber átalakulása Schreiberré (íróvá) a memoárjában összekapcsolja az inskripciót és a hangzást, a trópusokat és az idegeket – ahogy már Lacan telefonvonalas példájánál Schreber kapcsán szót ejtettem erről, az információ statisztikai vizsgálata felé tolva el az analízist –, valamint olyan viszonyt állít fel a századfordulón irodalom és pszichoanalízis között, melyet ő maga testesít meg abban az értelemben, ahogyan a hangok és saját paranoiás pszichózisa összefüggnek: funkcionálisan a hang elválasztott, Schreber Isten hangját visszhangozza, amikor a lejegyzőrendszere által rögzített üzeneteket artikulálja, de a hang ugyanazt a testet bitorolja a lejegyzés révén.⁴⁵ Az irodalom és a pszichoanalízis, melyek önmagukra tudnak csak utalni, csak a saját maguk által létrehozott produktumra (a fiktív világok az egyik, az azonosított fantáziák a másik oldalon), egyedi szóképzlet híján egymásba omlanak; előbbi segít a lejegyzéssel veszteség nélkül színre vinni fikcionálisan az örületet, utóbbi pedig olyan diskurzust kölcsönöz az irodalomnak, amely értelmetlenségével ellenáll mindenfajta kísérleti mérésnek és természettudományos magyarázatnak.⁴⁶

Az irodalom tehát olyan jelenlét nélküli önreferenciaként szerepel a kittleri felfogásban, melynek önműködése azon alapul, hogy egy (köznapi) kóddal egy másik kódra utalunk, mely utóbbival mindössze annyit tudatosítunk, hogy beszélünk. Mert ha az üzenet egyedül arról a kódról szólna, amelyik magát az üzenetet lehetővé tette, akkor elemei a Schreberéhez hasonló paranoid önreferencia diskurzusával közös kódnak lennének alávetve. Így az irodalom az 1900-as lejegyzőrendszerben még megtesz annyit, hogy megnevez egy másik kódot, melyben csak annyit jelent ki: „beszélék”. Ennélfogva pedig az az állítás, hogy „Nem vagyok örült”, éppen az

⁴⁴ Kittler, i. m., 304.

⁴⁵ Vö. Leudar – Thomas, i. m., 58.

⁴⁶ Vö. Kittler, i. m., 304 sk.

eredetiség és a szerzőiség delíriumába vezetik az író,⁴⁷ míg ennek fordítottja, tehát az örület megvallása és írásban történő rögzítése magával ezzel az aktussal azokra a médiatechnikákra reflektál, melyek a diskurzust létrehozták – Schreber memoárjában a csatornára, telefonvonalként működő idegeire a paranoiájában. A lejegyzés ezért jár együtt azzal, hogy magát a csatornát viszi színre mindenfajta jelképződéskor; így fordul egymásba paranoia és irodalom. És ezért nevezheti Freudot Kittler zseniális írónak, akire rátalált a kibernetikus Lacan, aki szintén ezért állapíthatta meg (Schreber kapcsán), hogy az örült nem a beszélő, hanem a beszélt szubjektum.⁴⁸

A századelőn a pszichoanalízis és a pszichofizika nyitotta meg az utat a nonszensz, az értelmetlen kutatása előtt,⁴⁹ mivel annak előtte semmilyen kísérleti kerettel nem lehetett megközelíteni olyan szövegeket, amelyek egyetlen affirmatív mozzanatát a rögzítettségükben találjuk meg – a kizárás feltárása azzal, hogy csak a csatornát tudja igazolni, a paranoiás tudás érvényre juttatása. Az örület roncsolja a mentális lexikont (új szavakat hoz létre), a szintaxist (rendszerellenes kapcsolatok) és az ortográfiát (új jelek kitalálása) is.⁵⁰ Lacan szerint az örületek ugyanakkor kiválóan bánnak a konstellációkkal, meglátják a struktúrákat, jobban, mint bárki más. Mint azt a pszichózisról tartott szemináriumban megfogalmazza, tudattalanjuk kiváló nyelvész, de pocsék filológus;⁵¹ ennek a szimulációja lenne lényegében az irodalom a modernségben. Az irodalom már nem jellé alakít, hanem szimulál a szó klinikai jelentésében is: olyan dolgokat visz színre, melyeket még az elmebetegek sem képesek megtenni. Amíg a pszichofizika azon alapult, hogy a test és az elme a valóság két különböző aspektusát érzékeli, így defektjük egyrészt az örület, másrészt a betegség,⁵² addig az irodalom egy olyan szintért hozott létre, ahol a paranoia az írással kapcsolódott össze.

Az egyes pszichiátriai és irodalmi művek egy adott halmazból születnek, szelektálással: utóbbiak az ábécé betűiből, előbbieket a szimptomákból. Az esettanulmányok szimptomák alapján konstruálódnak, de az ábécén alapulnak, az irodalmi művek az ábécé alapján konstruálódnak, de szimptomákon alapulnak. Vagyis a pszichiátria anyagot szolgáltat az irodalom számára, szerkezeteket, neologizmusokat, privát nyelvet, sajátos írásjeleket, míg az irodalom eminens írásosságát nyújtja át, műfajiságot adva az esettanulmánynak: „Freud mindegyik esettanulmánya azt demonstrálja, hogy a lélek romanticizmusa az írásos jelek materializmusához vezetett.”⁵³ A betegség szimptomái és az esettanulmányok közötti kapocs – és ezért is van Schrebernek kiemelt szerepe – Kittlernél tehát alapvetően a mediális transzfer aktusa, melyet a zaj önmagában rögzíthetősége alapoz meg, a test nem szemantikai horizontjának az orvosi tekintet által garantált vizsgálatában, ami ugyanakkor mindig tételezett egy olyan pszichés szürke zónát, ahol az irodalmi beszélő üressége magára találhatott – Schreber memoárjában ez éppen a deperszonalizációban és a külsővé

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Lacan: *Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse*, 280. Illetve, ahogy fentebb idéztem Hagent: „nem mi beszélünk, hanem a beszéd maga beszél (ki) minket”.

⁴⁹ Kittler, i. m., 308.

⁵⁰ Uo., 305.

⁵¹ Lacan: *Les psychoses*, 52.

⁵² Vö. Gustav Theodor Fechner: *Elemente der Psychophysik*. Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1889, 1, 8.

⁵³ Kittler, i. m., 283.

transzponálásban történik meg, ahogy visszatalál magához mint idegek együtteséhez. Ez a rekurzív hurok így nem egy visszatérés ahhoz, hogy a pszichiátria mit határoz meg örültségként, hanem olyan technomediális a priori működtette transzfer pszichiátria és irodalom között, melynél az imperszonális működési szabályok eltérő módokon váltak feltárhatókká az 1900-as lejegyzőrendszerben éppen azoknak az olvasásra gyakorolt deszemantizáló hatása révén: „Amit a pszichiáterek az írás patológikus jellemzőiként határoznak meg, azok az örültek szövegeiben és az irodalomban eljárás móddá válnak.”⁵⁴

Az 1900-as években az író és a pszichoanalitikus viszonya – melynek epitómája Schreber és Freud kettőse – így már nem újraírókat termel ki, hanem a testek és az általuk kibocsájtott zaj befogására vállalkozik.⁵⁵ E két egymással versengő diskurzus eltérő utakon, de ugyanúgy a rövidzárlatokra koncentrálnak próbált hozzáférést találni egy tőle elzárt mezőtől: az analízis az értelmetlent addig szűrte, míg képessé nem vált egy olyan halmaz felállítására, amely egy addig elzárt köztességhez, töréshez, a tudattalanhoz tudott hozzáférést találni. Ezzel párhuzamosan az irodalom addig tisztogatta a jelentéstől a papírt, amíg a szövegtest nem konvergált a modelljével. Ennek pedig a legeminensebb eljárás módja az avantgárd deszemiotizáló potenciáljával hozható összefüggésbe,⁵⁶ ami ugyanakkor megmagyarázza, hogy a '30-as években miért is ünnepelték a művészek azt a Lacant, aki már a pszichoanalízis felé fordulása előtt feltárta a paranoia működésének sarokköveit.

⁵⁴ Armin Schäfer: „Literatur im Aufschreibesystem von 1900 ist ein Simulakrum von Wahnsinn“: Anmerkungen zu einer These von Friedrich Kittler. *Metaphora*, 2015/1. III-11.

⁵⁵ Vö. Kittler, i. m., 288.

⁵⁶ Kulcsár Szabó Ernő: A szimmetria felbomlása? A posztmodern intertextualitás kérdéséhez. In: Uő: *Beszéd mód és horizont*. Budapest: Argumentum, 1996, 274.